

Сич

Олександр Максимович

Радикалізація європейського політичного життя міжвоєнного періоду: націоналізм, фашизм, нацизм

УДК 323:[321.64+179.8]:304.42

DOI <https://doi.org/>

10.24195/2414-9616-2018-5-6-26-34

Сич Олександр Максимович
кандидат історичних наук, доцент,
професор кафедри публічного
управління та адміністрування
Інституту гуманітарної підготовки
та державного управління
Івано-Франківського національного
технічного університету
нафти і газу
вул. Карпатська, 15,
м. Івано-Франківськ, Україна

В останні десятиліття націоналізм став вагомим чинником життя європейських країн. Водночас часто на заваді об'єктивним науковим дослідженням стоять уже сформовані негативні стереотипи щодо його сприйняття, а зокрема його ототожнення із фашизмом та нацизмом. Радикалізація націоналізму та формування фашизму і нацизму припадають на міжвоєнний період ХХ ст. А тому метою цієї статті стало дослідження відмінностей між цими ідейно-політичними течіями в цей час. Для її досягнення в статті використано системний, структурно-функціональний та порівняльний методи. У результаті проведеного дослідження встановлено, що умови для радикалізації націоналізму та появи фашизму і нацизму були сформовані Версальською системою світового порядку. Фашизм та нацизм мають низку спільних рис, водночас вони відрізняються за центральним компонентом своїх світоглядних систем – відповідно етатизму та расизму. Одночасно обидві ідейно-політичні течії відрізняються від націоналізму, головною світоглядною категорією якого є нація.

Ключові слова: Версальські угоди, міжвоєнний період, фашизм, націонал-соціалізм, націоналізм, ідеологія.

Вступ. В останні десятиліття націоналізм став вагомим чинником життя європейських країн, включаючи Україну. Свідченням цьому є успіхи правих партій і рухів у парламентських і президентських виборах цих країн, їхня участь у масових акціях непокори, які останнім часом сколихнули Іспанію, Німеччину, Францію, вагома роль націоналістичних сил в українській Революції Гідності 2013–2014 рр., їхня участь у добровольчому русі на першому етапі російської збройної агресії проти України тощо. Останнім часом націоналістичну політику, включаючи й націоналістичний складник національної пам'яті, демонструють українські парламент та Президент. Очевидно, такі явища і процеси актуалізують всебічне вивчення феномена націоналізму. Водночас на заваді об'єктивним науковим дослідженням часто стоять уже сформовані негативні стереотипи щодо націоналізму, зокрема і його ототожнення із фашизмом та нацизмом.

Незважаючи на постсовєтські стереотипи негативного сприйняття націоналізму, нині в Україні вже існує достатня маса досліджень, перекладних видань та видань антологічного характеру, які дають змогу розвивати глибинне наукове вивчення цього феномена. Серед іншого слід відзначити україномовні видання таких відомих зарубіжних дослідників націоналізму, як: Е. Сміт, Е. Гелнер, Б. Андерсон, Р. Шпорлюк, Р. Брюейкер та низка інших. Декілька видань уже витримала загальна антологія націоналізму під редакцією О. Проценка та В. Лісового й побачила світ антологія українського націоналізму в двох томах під редакцією В. Рога. Найбільш системно наявні теорії нації та націоналізму в однойменній роботі опрацював Г. Касьянов. Аналізу сучасного стану українського націоналізму присвячені дослідження Е. Андрущенко,

І. Загребельного, В. Кулика, Ю. Михальчишина, В. Панченка. Сучасні націоналістичні рухи в країнах Європи висвітлені в кандидатській дисертації А. Шеховцова, докторській дисертації М. Гримської, свої роботи із вказаної теми опублікували Т. Дублікаш, О. Іванов, А. Романюк, А. Умланд, Н. Латигіна, О. Новакова, П. Мироненко. Низку праць на тему сучасного стану націоналістичного руху опублікував також автор цієї статті.

Мета і завдання. Радикалізація націоналізму та формування фашизму і нацизму припадають на міжвоєнний період ХХ ст. А тому метою цієї статті є дослідження відмінностей між цими ідейно-політичними течіями в цей час. Цьому сприятиме виконання завдань щодо встановлення причин радикалізації політичного життя цього періоду, виявлення спільних та відмінних для фашизму і нацизму характеристик й аналіз відмінності цих тоталітарних ідеологій від націоналізму.

Методи дослідження. Для реалізації завдань дослідження застосовано загальнонаукові методи аналізу, синтезу та узагальнення. Зі спеціалізованих методів політичних наук використано системний, структурно-функціональний та порівняльний методи. Вони дали змогу розглянути європейську політику міжвоєнного періоду як одну цілісну систему, а в її рамках проаналізувати та порівняти між собою ідейно-політичні течії фашизму, нацизму та націоналізму.

Результати. Від часу своєї появи і до Другої світової війни націоналізм тріумфує на політичній мапі Європи. Описуючи історію його становлення та поширення, європейський класик націоналізмознавства Е. Сміт констатує, що «у тридцятих–сорокових ХХ ст. по всій Землі годі було шукати закуток, якого б не зачепила хвиля націоналізму»

[13, с. 83]. Щоправда, у міжвоєнний період він набуває значних трансформацій. Український дослідник Г. Касьянов з цього приводу пише: «Водночас націоналізм еволюціонував у радикальні, тоталітарні форми, що стало однією з головних ознак його розвитку в міжвоєнний період» [7, с. 246]. З одного боку, радикалізується націоналізм у його класичному розумінні, а з іншого – pojawiaються відмінні від нього ідейно-політичні течії фашизму та нацизму, які, однак, у своїх світоглядних системах мають спільну із ним категорію нації. І це дає змогу свідомо чи несвідомо ототожнювати ці явища.

Очевидно, причину радикалізації націоналізму слід шукати у зміні геополітичної ситуації, загостренні міжнародних протистоянь, відповідно до умов яких змінилися і форми захисту націоналізмом національних інтересів своїх націй. Окрім того, в активну фазу боротьби за національне визволення та побудову власної держави вступають етнічні націоналізми, які, згідно з трактуваннями Е. Сміта, не змогли себе реалізувати і домогтися національної держави у «першій хвилі» його поширення. Натомість вони отримали шанси в умовах «другої хвилі», міжнародна атмосфера якої не давала їм вибору бути інакшими. До переліку таких, зокрема, належить і український націоналізм, пік зростання якого припадає саме на цей час.

Для кращого розуміння викладеної тези добре надається трактування Е. Гелнера щодо етапів розвитку націоналізму та поділу Європи на «часові зони» його поширення. Кожен такий етап вчений прив'язує до тих ключових пунктів нової та новітньої історії, які вносили зміни до чинного світового порядку, тим самим зачіпали численні національні інтереси, а отже й давали новий імпульс розвитку націоналізмів. Перший він називає «Віденським» на честь Віденського конгресу 1814–1815 рр., бо саме той після наполеонівських воєн перекроїв карту континенту й встановив на ньому певний європейський устрій, не надто переймаючись етнічним принципом. Другий носить назву «Епохи Іредентизму» (від *irredento* – незвільнений) і має часові рамки «від Відня до Версаля», коли в Європі визвольні націоналізми особливо відчутно струнули Балкани. В результаті, якщо станом на 1815 р. націоналізм «просто не помічали», то після 1914 р. «його вже сприймали як даність». Третій етап є «Епохою Версаля і Вілсона», характеризується тим, що встановлена Версальським мирним договором 1919 р. міжнародна система була «не менш несправедливою» до низки націй і національних меншин у новостворених державах. Ці «нові держави були недосвідченими, малими, слабкими, жадібними та корумпованими. В часи миру і спокою вони вдавалися до безвідповідальних дій, чомусь сподіваючись, що мир і спокій триватимуть вічно». Четвертий етап учений красномовно

називає «етнічні чистки». У рамках кожного із них націоналізм все більше радикалізується в методах досягнення своїх цілей й, зокрема, особливою радикальністю відрізняється останній з названих етапів. Щоправда, вчений вважає, що в п'ятому етапі, який припадає на розвинуте індустріальне суспільство, інтенсивність етнічних почуттів буде знижуватися, а отже й пом'якшуватимуться і міжнаціональні взаємини. Його він відповідно називає «Пом'якшення націоналізму» [3, с. 232–242].

Щодо причин такої характеристики четвертого етапу, то, на думку Е. Гелнера, вони глибинно впливають із головного принципу націоналізму, що політична та етнічна одиниці мають збігатися у своїх межах. Оскільки нації, які запізнилися зі своїм виходом на світову арену, «поспішають» використати шанс, який, можливо, може бути останнім, то, на відміну від націй-«старіших сестер», вони в процесі реального чи потенційного у часі будівництва національних держав не мають часу на довгий еволюційний шлях міжетнічної гомогенізації, а тому вдаються до методів «етнічних чисток». Четвертий етап учений вважає характерною рисою центральноєвропейської історії переважно 40-х років ХХ ст. «Війна і пов'язана з нею можливість приховати злочини, расистська і антигуманна ідеологія тодішніх хазяїв Європи, вседозволеність і безпардонність переможців після закінчення війни уможливили такі методи досягнення однорідності, як масові вбивства, депортації, масові міграції внаслідок утисків і принижень – усе те, чого в часи нормального розвитку люди зазвичай уникають», – писав Е. Гелнер [3, с. 238–239].

Отож, у міжвоєнний період склалися умови, коли новостворені держави у процесі свого становлення проводили жорстку асиміляційну політику, або ж навіть політику етнічних чисток щодо національних меншин у своєму складі, а ті, своєю чергою, як націозахисну реакцію породжували власний націоналізм, що домагався права на національну державу й на жорстоку політику державних націоналізмів відповідав адекватними методами. Згідно з гелнерівською теорією про «часові зони», такі націоналізми належали до «третьої» із них, їхні нації не підпали під дію «пунктів Вілсона» щодо реалізації права на національне самовизначення, були обділені Версальськими угодами, і націоналізми, використовуючи міжвоєнну ситуацію, вступили у боротьбу за реалізацію притаманних їм головних завдань, які Е. Сміт формулює як досягнення «національної автономії, національного об'єднання й національної ідентичності» [13, с. 16].

Український націоналізм виступає яскравою ілюстрацією саме такого розвитку подій. Східна Україна після завершення Першої світової війни та поразки національної революції потрапила до складу модернізованої Російської імперії під

назвою ССРСР. На такій ґенезі «Росія-ССРСР» принципово наголошує американський вчений українського походження Р. Шпорлюк: «Після 1917 р. Радянський Союз став нащадком імперії Романових» [16, с. 300]. Майже аналогічну думку висловлює і відомий американський політолог та державний діяч Г. Кіссінджер: «З виру голоду і громадянської війни Росія та її володіння вийшли як Радянський Союз». Перебуваючи на марґінесі європейської дипломатії, марксистсько-ленінський уряд ССРСР не зв'язував себе умовностями наявного світового порядку й у новій державній формі практично відновив стару Російську імперію Романових, зруйнувавши шляхом збройної агресії Українську народну республіку (УНР) та повернувши до свого складу Україну [8, с. 70].

У Західній Україні відповідно до наявних міжнародних норм була створена Західноукраїнська народна республіка (ЗУНР). Однак аналогічно із Росією сусідні Польща та Румунія також вчинили проти неї незаконні з точки зору міжнародного права збройні агресії, окупувавши відповідно Галичину і Буковину. В цьому вони отримали підтримку західноєвропейських держав. Зокрема, вирішальним чинником перемоги Польщі над ЗУНР стала сформована у Франції з польських військовополонених та добровольців і надіслана проти армії ЗУНР армія Галлера [5, с. 334]. У подальшому лідери світової політики відмовили українцям Західної України у праві на власну національну державу й зрештою вона опинилася розділеною поміж Польщею, Румунією та Чехословаччиною. Останню напередодні Другої світової війни замінила Угорщина. Кожна із вказаних держав більшою чи меншою мірою проводила щодо української меншини денаціоналізаційну політику. Для прикладу, американський вчений польського походження Т. Снайдер наводить такі факти щодо асиміляції українців у Польщі: «Марґіналізація українців у легальній політиці вражала. Хоча третина польських громадян належала до національних меншин, жоден їхній представник ніколи не був міністром у жодному польському уряді». А особливо, продовжує він, асиміляційний тиск посилювався після смерті Й. Пілсудського. Він супроводжувався «насильною пацифікацією, публічними побиттями та спаленням церков» [14, с. 185].

Встановлений у Версалі міжнародний порядок мав надзвичайно хиткий характер, оскільки був побудований «на закликах до загальних принципів, тоді як елементи сили було проігноровано чи занедбано» [8, с. 71]. Отже, не відчуваючи силового контролю з боку його архітекторів, новостворені держави вчиняли ті «безвідповідальні дії», про які говорив Е. Гелнер, порушуючи міжнародні домовленості й зважаючи до режиму безкарності. Так, зокрема, Польща не дотрималася своїх міжнародних зобов'язань й не надала Галичині обі-

цяної автономії. Чехословаччина, яка з-поміж інших держав-окупантів найліберальніше ставилася до українців, чинила аналогічно і подібне зобов'язання виконала аж напередодні власного краху – після Мюнхенських угод 1938 р. Натомість Угорщина в 1939 р. окупувала українське Закарпаття і ліквідувала щойно створену, причому легітимно і за погодженням із чехословацьким урядом, державу Карпатська Україна.

Е. Гелнер стверджує, що саме новоутворені у рамках Версальської системи держави почали проводити ту «наближену до етнічних чисток» політику [3, с. 238], яка згодом після краху т. зв. «соціалістичного табору» і розпаду ССРСР стане звичним для Балкан та Закавказзя явищем. Характерно, що така політика проводилася політичними режимами цих держав незалежно від того, яку ідеологію офіційно вони сповідували і навіть всупереч їй. Так, щодо українців вона була апробована комуністичною Польщею ще після завершення Другої світової війни у 1947 р. Тоді за рішенням партійного і державного керівництва Польської держави була проведена акція «Вісла», у рамках якої всіх українців Лемківщини, Надсяння, Підляшшя та Холмщини примусово депортовано з їхніх етнічних територій у західні та північні частини польської держави і розпорошено поміж місцевим населенням. Як влучно висловився Т. Снайдер, «прийшовши до влади після війни завдяки Червоній армії, польські комуністи почали будувати щось на зразок етнічного комунізму» [14, с. 195]. Характерно, таку політику вони демонстрували не тільки щодо українців, аргументуючи, що вона виправдана боротьбою проти їхнього націоналістичного підпілля. Продовжуючи аналіз, Т. Снайдер стверджує, що аналогічно уряд Польщі чинив і щодо німецької меншини: «Стовсюдно ж німецького населення західних територій, які Польща здобула від Німеччини у травні 1945 р., чітко висловився генеральний секретар Владислав Гомулка (1905–1982): «Ми маємо викинути їх геть, оскільки всі країни базуються на принципі однієї нації, а не багатьох» [14, с. 229].

Отож, радикалізація націоналізмів міжвоєнного періоду була спричинена попередньою політикою лідерів світового процесу, творцями Версальської системи світового порядку. З одного боку, вони застосували подвійні стандарти щодо реалізації принципу національного самовизначення й створення одних національних держав підтримали, а іншим не надали такої можливості. А з іншого, пішовши назустріч створенню нових держав, не вжили заходів міжнародного контролю щодо дотримання ними міжнародних угод у сфері прав національних меншин і навіть більше – допустили ведення ними жорстокої асиміляційної політики, що стимулювало розвиток націозахисних націоналізмів і практикування ними адекватних до такої політики методів протистояння їй.

Щодо іншого аспекту радикалізації міжвоєнної політики, який асоціюється із фашизмом та нацизмом, то низка вчених помилково асоціюють їх із націоналізмом. Вважаємо це наслідком тієї «вседозволеності і безпардонності переможців після закінчення війни», про які говорив Е. Гелнер [3]. Саме переможці Другої світової війни, справедливо засудивши антигуманні ідеології та злочини фашизму й нацизму, цілком усвідомлено в один кошик із ними згорнули і націоналізм. Адже це однаковою мірою було вигідно як ліберальним за ідеологією країнам Заходу, у володіннях яких ще перебували величезні заморські колонії, так і російсько-більшовицькій багатонаціональній імперії СРСР. В обох випадках етнічні націоналізми загрожували їхнім національним інтересам і державний націоналізм цих країн чинив з ними за принципом, який американський політолог Г. Моргнеттау назвав «абетковим парадоксом націоналізму». Його суть полягає в тому, що нація «В» для власного виживання вживає принципи націоналізму проти нації «А», але водночас не допускає їх вживання нацією «С» [9, с. 728–729].

Цей аспект можна віднести до прагматичної частини їхньої політики. Але окрім неї, був ще й світоглядний складник, відповідно до якого ідеології лібералізму та комунізму однаковою мірою виступають антиподами націоналізму і в цьому протистоянні є парадоксальними світоглядними партнерами. Адже, однаковою мірою стверджуючи про відмирання нації як історичного анахронізму та кінець «епохи націоналізму», вони демонструють дві сторони однієї медалі денационалізації. Не вдаючись у критичний аналіз таких тверджень, оскільки це виходить за межі нашого дослідження, лиш зішлемося на авторитетних дослідників феноменів нації та націоналізму. Так, британський вчений Е. Сміт у своїй останній праці про нації і націоналізм у глобальну епоху однозначно стверджує, що «нація і націоналізм надають єдине реальне соціокультурне обрамлення для модерного світопорядку» [12, с. 220]. Розмірковуючи над питанням, чи епоха націоналізму може відійти у минуле, інший британський науковець Е. Гелнер однозначно стверджує: «Я не вірю, що так станеться» і продовжує: «Загалом націоналістичний імператив – вимога відповідності політичної одиниці й культури – залишатиметься в силі, незважаючи на існування дрібних і незначущих винятків. У цьому сенсі не варто очікувати кінця епохи націоналізму» [3, с. 163, 166]. Американський професор Б. Андерсон [17], автор конструктивістської парадигми націй і націоналізму, не менш категорично стверджує: «Реалії є цілком очевидні – давно вже напророчений «кінець ери націоналізму» ніяк не збирається наставати. І справді, національний статус є загально визнаною вартістю політичного життя нашого часу» [1, с. 19]. Український дослід-

ник націоналізму Г. Касьянов також доходить висновку: «Отже, «епоха націоналізму» триває... Очевидно, було б передчасно називати її «постнаціоналістичною» чи «антинаціоналістичною». Можна припустити, що з часом людство знайде нові рецепти організації суспільства, в яких національний принцип трансформується у нову якість. Проте це справа далекого майбутнього» [7, с. 249].

Можна й далі наводити аналогічні твердження авторитетних дослідників націй і націоналізму чи політиків й аналітиків глобального світового порядку, але висновок напрошується цілком закономірний: намагання переможців Другої світової війни у власних прагматичних і світоглядних інтересах накласти табу на націоналізм й спонукати до його забуття носили упереджений і штучно зумовлений характер. Очевидно, такий же характер носили та аналогічні цілі переслідували і їхні намагання асоціювати націоналізм з фашизмом та нацизмом, наклавши на нього тавро їхніх злочинів і провин перед людством.

Ідейно-політична течія фашизму сформувалася 1919 р. на базі категоріального синтезу нації як вищої й одвічної реальності та догматизованого принципу соціальної справедливості. Головне ідейне гасло фашизму – корпоративна єдність нації, що заснована на спільності крові і раси, головним гарантом якої виступає фашистська держава. У своїй класичній формі фашизм був пройнятий ірраціоналізмом і містицизмом, які покликані були підносити силу національного духу, відродити історичне значення Риму, сформувати ментальні підвалини для нових імперських амбіцій. Для фашизму характерними були апологетика виняткової ролі держави та соціалістична риторика. Вперше здобувши реальну владу в Італії 1922 р., Національна фашистська партія (Partio Nazionale Faskista – PNF) запровадила тоталітарний режим у державі (stato totalitario) і перетворила її на інструмент зведення рахунків зі своїми політичними опонентами та знаряддя зовнішніх колоніальних зазіхань. Ідеї італійського фашизму перейняли низка політичних режимів країн Південної, Центральної та Південно-Східної Європи [18]. Його засновники вважали доктрину фашизму універсальною і стверджували, що фашистський дух, базований на трилогії влади, порядку та справедливості, є основою нової цивілізації. Намагаючись реалізувати ідею універсальності, італійський режим у 1934 р. організував всеєвропейський фашистський конгрес, на якому було створено Фашистський інтернаціонал. Однак на заваді реальному поширенню його міжнародного впливу став бойкот з боку нацистів, викликаний ідеологічними розбіжностями та конкуренцією між цими двома тоталітарними ідейно-політичними течіями, і зокрема у «єврейському питанні» [15]. Як стверджує німецький дослідник фашизму В. Віперман,

італійським фашизмом не було знищено жодного єврея, а ««расизм», який пропагував Муссоліні, не мав біологічного характеру» [2, с. 39–42]. Протиріччя між двома тоталітарними режимами і острах перед конкуренцією нацистів у Південно-Східній Європі, яку фашизм вважав своєю сферою впливу, в якийсь час навіть підштовхнули Б. Муссоліні до готовності брати обережну участь в оборонному фронті проти нацистської Німеччини. А. Грегор трактує поняття фашизму досить широко та розглядає його поруч з європейськими різновидами фашизму міжвоєнного часу та визвольними рухами «третього світу» [20].

У сучасних дослідженнях фашизму спостерігається розмитість цього поняття і переважання побутового вживання терміна як політичної лайки. Так, А. Таска [15] дійшов висновку, що «дати дефініцію фашизму означає передовсім написати історію фашизму». Здійснюючи порівняльний аналіз фашистських рухів Європи, від цієї тези відштовхнувся і німецький дослідник В. Віперман [2], не пропонуючи чіткого визначення цього явища, але натомість подаючи опис загальних і характерних для нього рис. Згідно з його висновками, всі вони базували свою організаційну розбудову на масовому залученні молоді, внутрішня структура мала ієрархічний характер, на чолі організації стояв вождь, вони мали чітко виражені мілітаристські риси і практикували політичний терор. У своїх ритуалах ці рухи орієнтувалися на славетні сторінки національної історії, в ідеології був присутній значний компонент наднаціонального расизму й антисемітизму, а в зовнішньому політичному позиціонуванні вони демонстрували антидемократизм, антилібералізм та антикомунізм. Проте дослідження В. Віпермана і висновки з нього мають, як на нашу думку, досить контраверсійний характер. З одного боку, вчений наголошує на чіткому розрізненні фашизму і нацизму, але водночас нацизм називає різновидом фашизму, першому із них даючи характеристику «поміркованого фашизму», а нацизм кваліфікуючи як «радикал-фашизм» [2, с. 225–236].

Паралельно з фашизмом в умовах післявоєнної суспільно-політичної та соціально-економічної кризи в Німеччині виник нацизм, скорочена назва якого походить від Націонал-соціалістської робітничої партії Німеччини (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei – NSDAP). Вона була створена в 1920 р. і в її назві відображено політехнологічне намагання засновників охопити своїм впливом якомога ширшу соціальну базу. Нацистська ідеологія являє собою конгломерат ідей державного соціалізму, етатизму, расизму та мілітаризму. Вони були викладені у книзі А. Гітлера «Моя боротьба» («Mein Kampf») і являли собою еkleктичне поєднання поглядів геополітиків К. Хаустфохера та Ф. Рацтеля, расистів Ж. Гобіно

та Х. Чемберлена, проповідника війн і насильницьких дій Г. Трейчке, філософів Ф. Ніцше, А. Шопенгауера та О. Шпенглера. Проповідуючи ідеї зверхності над іншими народами арійської раси, культ сили і боротьби за розширення «життєвого простору» для «вищої німецької раси», нацисти, прийшовши до влади у Німеччині в 1933 р., у практичній діяльності створили тоталітарний режим, застосували жорстокі методи насильства у внутрішній політичній боротьбі та агресивну експансію і винищення інших народів, а зокрема євреїв та слов'ян, у зовнішній політиці [15, с. 394–395]. При цьому дослідники вважають, що «націонал-соціалістська Німеччина була набагато більш тоталітарною, ніж італійська “stato totalitario” [2, с. 229].

Дослідники відзначають, що ідеологія нацизму ніколи не була цілісною доктриною. Це скоріше була відкрита система, в якій практикувалися численні трактування залежно від ситуації та суспільних категорій. Така світоглядна «еластичність» давала змогу виборцям знайти власну точку зору в соціал-націоналізмі і це сприяло його масовості. У доктрині нацизму поєднувалися популярні серед інших німецьких антидемократичних рухів того часу «народовість», антисемітизм, «позитивне християнство», соціалістичні ідеї, державне регулювання економіки тощо. В основі поглядів А. Гітлера лежав чистий соціал-дарвінізм, який стверджував, що базовим елементом суспільного життя є боротьба за виживання. Водночас основним лейтмотивом його мислення був антисемітизм. Ідея боротьби за виживання поєднувалася із вірою у вищість арійської раси. Поряд із расою важливого значення А. Гітлер надає трактуванню категорії «народ». Саме народ відіграє центральну роль в історії, а держава всього лиш є зовнішньою формою його організації. Як зауважує К. Зонтгаймер: «За винятком хіба расової ідеї, наведені вище основи націонал-соціалістського світогляду, обстоювані Гітлером, були тією чи іншою мірою спільним надбанням усіх антидемократичних рухів Веймарської доби». А «справжній внесок Гітлера полягав у тому, що йому вдалося створити масову організацію, яка втілювала антидемократичні ідеї» [6, с. 126–131].

Обидва аналізовані ідейно-політичні рухи, а ще поряд із ними комуно-більшовизм, близькі між собою методами здійснення політичної влади. Для них характерні встановлення однопартійної системи в державі, запровадження тоталітарного режиму, уніфікація всього громадського життя, його тотальна ідеологізація та політизація [11, с. 735]. Окрім того, у світоглядній сфері фашизм та нацизм єднають оспівування історичного минулого й обґрунтування за його допомогою чинного експансіонізму, апелювання до національного чи народного начал, експлуатація соціальної проблематики, расовий компонент, зовнішньополітична експансія.

Водночас низка європейських дослідників сходяться на тому, що «відмінність саме між італійським фашизмом та націонал-соціалізмом є більшою, аніж їхня подібність» [2, с. 18]. Наприклад, апологетика держави у фашизмі не відповідала зведенню її до підрядного фактора зовнішньої форми народу у нацизмі. Як уже зазначалося вище, расизм, фашизм та нацизм також мали відмінний характер як в ідеології, так і в практичній реалізації. Не були фашизмові притаманні і нацистський соціал-дарвінізм та агресивний антисемітизм.

Загалом, кожна ідеологія є системою поглядів і, як у кожній іншій системі, в ній є системоутворюючий компонент, який виконує роль ядра і своєю наявністю зв'язує всі елементи системи в одну цілість. Саме через його призму кожна ідеологія відображає існуючий світ та моделює його зміну. Власне, ідеології і розрізняються між собою за центральним компонентом, хоча включають і ті похідні елементи, які притаманні іншим ідеологіям або навіть є для інших ідеологій головними.

З уваги на поданий вище аналіз ми схильні вважати, що для італійського фашизму, який зводив роль держави до наднаціонального абсолюту і до «трилогії духу», якого його творці відносили категорії влади і порядку, таким центральним системоутворюючим компонентом був етатизм. Натомість німецький націонал-соціалізм від інших антидемократичних рухів вирізнявся расовою зверхністю і саме расизм був тією категоріальною світоглядною призмою, крізь яку він оцінював і планував змінити світ.

Водночас обидві ідейно-політичні течії відрізнялися і від націоналізму, головною категорією мислення якого є нація. «Націоналізм – це ідеологія, яка ставить у центрі своїх інтересів націю і прагне сприяти її розквіту», – стверджує Е. Сміт [13, с. 16]. Зрештою, поряд із фашизмом і нацизмом у час їхньої появи існували також націоналістичні партії і рухи. Так, К. Зонтгаймер, аналізуючи антидемократичні рухи Німеччини періоду Веймарської республіки, окремо від націонал-соціалізму вирізняє три течії націоналізму: німецько-націоналізм, здебільшого поширений у привілейованих колах бюргерства та знаті; молодонаціоналізм, який сам відносив себе до категорії нових консерваторів, і революційний націоналізм, найпоказовішим представником якого був Е. Юнгер [6, с. 109–120].

Звичайно, фашизм і нацизм також апелювали до нації і національного інтересу, Однак, як і аналогічне звертання до соціальної теми, це було скоріше засобом мобілізації електорату, аніж центральною категорією мислення їхніх творців. З іншого боку, також очевидно, що повне дистанціювання націоналізму від фашизму і нацизму є неправомірним. Як влучно висловився Г. Касьянов: «Зрештою, можна взагалі скласти досить невибагливий рецепт виготовлення ідеологічного

коктейлю, подібного до фашизму й нацизму: він полягатиме у змішуванні елементів радикального націоналізму, расизму та соціальної демагогії» [7, с. 177]. Отож, націоналізм був одним із компонентів становлення фашизму і нацизму, але аж ніяк не їх основою, а тим більше не родовим поняттям.

Зрештою, навіть складовою частиною фашистського чи нацистського «коктейлю» міг стати націоналізм скоріше державної, а не поневоленої нації. Згідно з типологією Г. Кона, націоналізм західноєвропейського, а не східноєвропейського типу. В характеристиці фашизму і нацизму чітко вираженими є зовнішньоекспансіоністські риси. А такі могли бути більшою мірою притаманні націоналізмам державних націй, адже для недержавних пріоритетом було їхнє власне звільнення і побудова національної держави. Загалом націоналізм, на нашу думку, є, головним чином, внутрішньо спрямованим і це виражається в уже згаданих і сформульованих Е. Смітом трьох основних завдань – «національна ідентичність, національна єдність і національна автономія».

Прикладом позиціонування східноєвропейського недержавного націоналізму до фашизму і нацизму наведемо Організацію українських націоналістів (ОУН). Під впливом советської пропаганди сформувався стереотип її сприйняття мало не ідентичного до цих ідейно-політичних течій. Водночас сама ОУН, вивчаючи досвід їхнього успіху, тим не менше дистанціювалася як від фашизму, так і від нацизму. Серед інших документальних свідчень показовою є праця одного з провідних ідеологів ОУН міжвоєнного періоду Д. Мирона-«Орлика», який, до слова, в 1942 р. загинув у боротьбі з німецькими нацистами. Так, у своїй праці «Ідея і чин України», що була написана наприкінці 30-х років ХХ ст., а отже, не може бути віднесена до категорії тих, які постфактум спрямовані на «відбілювання» націоналізму, дав його чітке розрізнення від фашизму та нацизму. На противагу абсолютизації фашизмом держави і піднесення її над нацією Д. Мирон-«Орлик» наголошує на її підрядному щодо нації, інструментальному характері: «Український націоналізм розуміє державу не як абсолютну вартість, але як природну форму життя й втілення нації, що служить для її добра, сили й розвитку». Він також вказує на ту різницю, яка розділяє політичні рухи державної та недержавної націй: «Український націоналізм є витвором поневоленої нації в її затяжній боротьбі за владну державність, знову фашизм є плодом державної нації в боротьбі за її внутрішню перебудову й зовнішню могутність» [10, с. 129].

Однаковою мірою Д. Мирон-«Орлик» вказує і на відмінність між українським націоналізмом та німецьким нацизмом: «Український націоналізм різниться від націонал-соціалізму світоглядом. Націонал-соціалізм приймає натуралістичний

волютаризм, тотальну біологію, расизм, нордизм і окрему систему провідництва. Український націоналізм визначає націю не расою і кров'ю, але спільною волею, ідеєю і політичною активністю». Водночас він застерігає, аби в українських колах «не наступило сліпе й безкритичне наслідування націонал-соціалізму, щоби в той спосіб не підпасти під духовний, а опісля політичний вплив Німеччини» [10, с. 131].

Очевидно, що успіхи фашизму та нацизму на початкових етапах їхнього перебування при державній владі привертали увагу політичних рухів інших європейських країн. Деякі із них копіювали цей досвід і такими скоріше були ті, що не мали власних розвинених автентичних національних рухів. Ще інші, які вже мали власні організаційні зразки, цей досвід творчо і фрагментарно пристосовували до місцевих національних умов. Аналізуючи ці факти, слід усвідомлювати, що масові злочини фашизмом і особливо нацизмом були вчинені значно пізніше. А тому ті, хто переймав їхній досвід політичного зростання, не могли передбачати ходу історії і майбутнього засудження цих ідеологій та політичних рухів.

Очевидно, з огляду на це Т. Снайдер зауважив: «...Малі націоналізми міжвоєнної Європи, такі як український, треба розглядати також з огляду на їхні стосунки з більшими націоналізмами, такими як італійський і німецький» [14, с. 177]. Однак ОУН якраз належала до категорії тих політичних рухів, в основі яких уже лежав значний досвід їхніх передвісників. А тому вона використовувала досвід ранніх успіхів фашизму та нацизму, але не копіювала їх сліпо. Свідченням цьому є і твердження чільного діяча ОУН Д. Мирона-«Орлика»: «Безперечно, треба слідкувати за розвитком націоналістичних рухів у інших країнах, зокрема вчитися з досвіду фашизму й націонал-соціалізму, однак все треба принаровити до українських відносин і потреб, органічно собі засвоїти й перетопити в горнилі українського духу й думки» [10, с. 132].

Висновки. Проаналізувавши причини радикалізації політичного життя міжвоєнного періоду ХХ ст. та ідеологічно-організаційні засади і політичні практики ідейно-політичних течій фашизму, нацизму та націоналізму, можна дійти таких висновків:

1. Радикалізація європейського політичного життя міжвоєнного періоду була спричинена творцями Версальської системи світового порядку. Внаслідок прогалин, які були закладені у ній, склалися умови, в яких новостворені держави у процесі свого становлення безконтрольно і безкарно з боку світової спільноти проводили жорстку асиміляційну політику щодо національних меншин, а ті націоналістичною реакцією породжували власний націоналізм, що домагався права на національну державу й на жорстку політику державних націоналізмів адекватно відповідав такими ж методами.

2. У результаті загальноєвропейських політичних процесів після завершення Першої світової війни українські державні утворення УНР та ЗУНР були зруйновані внаслідок військової агресії сусідів, лідери світового процесу відмовили Україні у праві на власну національну державність, як наслідок, вона була розчленована між СРСР, Польщею, Румунією і спочатку Чехословаччиною, а потім Угорщиною. Кожна з цих держав проводила щодо українців жорстоку асиміляційну політику і це створило суспільно-політичний ґрунт для утворення ОУН.

3. У кризових повоєнних суспільно-політичних та соціально-економічних умовах в Італії та Німеччині виникли, відповідно, фашизм та націонал-соціалізм. Низка вчених нині помилково асоціюють їх із націоналізмом, стереотип такого ототожнення був сформований ще переможцями Другої світової війни. Затаврувати націоналізм злочинами фашизму та нацизму однаковою мірою було вигідно як ліберальним за ідеологією країнам Заходу, у володіннях яких ще перебували величезні заморські колонії, так і багатонаціональній імперії СРСР. З ідеологічної точки зору лібералізм та комунізм також однаковою мірою виступають антиподами націоналізму, стверджуючи про відмирання нації як історичного анахронізму та про кінець «епохи націоналізму».

4. Фашизм та нацизм близькі між собою за тоталітарними методами здійснення політичної влади. Окрім того, у світоглядній сфері їх єднають експлуатація соціальної проблематики, расовий компонент, оспівування історичного минулого й обґрунтування за його допомогою чинного експансіонізму, апеляція до національного чи народного начала.

5. Водночас фашизм та нацизм мають суттєві відмінності, в основі яких лежить центральний компонент їхніх світоглядних систем. Для італійського фашизму таким компонентом був етатизм, а для німецького націонал-соціалізму – расизм.

6. Фашизм та нацизм відрізнялися також від націоналізму, головною категорією мислення якого є нація. І хоч вони також апелювали до неї, однак це слід сприймати як засіб мобілізації електорату, а не як центральний елемент їхніх світоглядних систем.

7. Фашизм та нацизм були сформовані в умовах існування власних національних держав й намагалися до свого світоглядного арсеналу залучати націоналістичний компонент. Однак з уваги на суттєві відмінності західноєвропейського та східноєвропейського типів націоналізмів, лишень першим із них удавалося виступити такими складниками.

8. ОУН, вивчаючи досвід успіхів фашизму та нацизму, ще в своїх документах та ідеологічних розробках довоєнного періоду відмежовувалася від них, вказуючи на власну оригінальність та застерігаючи від сліпого наслідування цих чужих зразків. Свідченням цьому є погляди чільного ідеолога ОУН Д. Мирона-«Орлика».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ. 2001. 272 с.
2. Віперман В. Європейський фашизм: порівняльний аналіз (1922–1982). Київ. 2008. 281 с.
3. Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм. Київ. 2003. С. 232–242.
4. Геополітика: енциклопедія. Київ. 2013. 919 с.
5. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 1: А–Ж. Івано-Франківськ. Львів. 2018. 688 с.
6. Зонтгаймер К. Як нацизм прийшов до влади. Київ. 2009. 320 с.
7. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: монографія. Київ. 1999. 352 с.
8. Кіссінджер Г. Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті. Київ. 2017. 320 с.
9. Мала енциклопедія етнодержавознавства. Київ. 1996. 942 с.
10. Мирон-«Орлик» Д. Ідея і чин України. Київ. 2017. 316 с.
11. Політологічний словник: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. / Головатий М.Ф., Антонюк О.В. (ред.). К. Київ. 2005. 792 с.
12. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. Київ. 2006. 320 с.
13. Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. Київ. 2004. 170 с.
14. Снайдер Т. Перетворення націй: Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999. Київ. 2012. 464 с.
15. Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник. Київ. 2002. 670 с.
16. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна–Росія–Польща. Київ. 2013. 552 с.
17. Anderson, B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Revised Edition ed. London and New York: Verso, 1991, pp. 5–7.
18. *Fascism and Europe. An International Symposium*. Prague, August 18–29, 1969. 2 Vol. Prague, 1970.
19. Garsten, F.L. *The Rise of Fascism*. London, 1967.
20. Gregor, A.J. *The Fascist Persuasion in Radical Politics*. Princeton, 1974.
21. Hudebrand K. *Deutsche Außenpolitik 1933–1945. Kalkul oder Dogma?* Stuttgart, 1976.
22. Jacobsen. H.-A. *Nationalsozialistische Außenpolitik 1933–1938*. Frankfurt, 1968.
23. Kissinger, Henry, *World Order*. New York: Penguin Press, 2014, p. 27.
24. Wippermann W. *Europäischer Faschismus im Vergleich (1922–1982)*. Frankfurt am Main: Suhrkamp 1983.

REFERENCES:

1. Anderson B. (2001) *Uyavleni spilnoty. Mirkuvania shchodo pokhodzhennia y poshyrennia natsionalizmu* [Represented communities. Considerations about the origin and spread of nationalism]. Kyiv [in Ukrainian].
2. Viperman V. (2008) *Yevropeyskyi fashyzm: porivnialnyi analiz (1922–1982)* [European Fascism: Comparative Analysis (1922–1982)]. Kyiv [in Ukrainian].
3. Helner E. (2013) *Natsii ta natsionalizm. Natsionalizm* [The Nation and Nationalism. Nationalism]. Taksion. Kyiv [in Ukrainian].

4. *Neopolityka: entsyklopediia* [Geopolitics: Encyclopedia]. Kyiv [in Ukrainian].
5. *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923. Entsyklopediia: Do 100-richchia utvorennia Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliki* (2018) [Western Ukrainian People's Republic 1918–1923. Encyclopedia: The 100th anniversary of the formation of the Western Ukrainian People's Republic]. T. 1: A–Zh. Ivano-Frankivsk. Lviv [in Ukrainian].
6. Zonthaimer K. (2009) *Yak natsyzm pryshov do vladu* [How Nazism came to power]. Kyiv [in Ukrainian].
7. Kasianov H. (1999) *Teorii natsii ta natsionalizmu: Monohrafiia* [Theories of Nation and Nationalism]. Kyiv [in Ukrainian].
8. Kissindzher H. (2017) *Svitovyi poriadok. Rozdumy pro kharakter natsii v istorychnomu konteksti* [Reflections on the nature of nations in the historical context]. Kyiv [in Ukrainian].
9. *Mala entsyklopediia etnodержавознавства* [Small Encyclopedia of ethno-state studies] (1996). Kyiv [in Ukrainian].
10. Myron-«Orlyk» D. (2017) *Idea i chyn Ukrainy* [The idea and the rank of Ukraine]. Kyiv [in Ukrainian].
11. Holovaty M.F., Antoniuk O.V. (Ed.). *Politolohichni slovnky: Navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchuykh navchalnykh zakladiv* [Political Science Dictionary: A Manual for Students at Higher Educational Institutions]. (2005) Kyiv [in Ukrainian].
12. Smit E. (2006) *Natsii ta natsionalizm u hlobalnu epokhu* [The Nation and Nationalism in the Global Era]. Kyiv [in Ukrainian].
13. Smit E. (2004) *Natsionalizm: Teoriia, ideolohiia, istoriia* [Nationalism: Theory, ideology, history]. Kyiv [in Ukrainian].
14. Snaider T. (2012) *Peretvorennia natsii: Polshcha, Ukraina, Lytva, Bilorus 1569–1999* [The transformation of nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus 1569–1999]. Kyiv [in Ukrainian].
15. *Filosofiia polityky: Korotkyi entsyklopedychnyi slovnyk* [Philosophy of Politics: Brief Encyclopedic Dictionary] (2002). Kyiv [in Ukrainian].
16. Shporliuk R. (2013) *Formuvannia modernykh natsii: Ukraina–Rosii–Polshcha* [Formation of Modern Nations: Ukraine–Russia–Poland]. Kyiv [in Ukrainian].
17. Anderson, B. (1991). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Revised Edition ed. London and New York: Verso [in English].
18. *Fascism and Europe*. (1992, 1970). An International Symposium. Prague, August 18–29. 2 Vol. Prague [in English].
19. Garsten, F.L. (1967). *The Rise of Fascism*. London [in English].
20. Gregor, A.J. *The Fascist Persuasion in Radical Politics*. Princeton, 1974.
21. Hudebrand K. (1976). *Deutsche Außenpolitik 1933–1945. Kalkul oder Dogma?* Stuttgart [in German].
22. Jacobsen. H.-A. (1968). *Nationalsozialistische Außenpolitik 1933–1938*. Frankfurt [in German].
23. Kissinger, Henry. (2014). *World Order*. New York: Penguin Press, 2014, p. 27 [in English].
24. Wippermann W. (1983). *Europäischer Faschismus im Vergleich (1922–1982)*. Frankfurt am Main: Suhrkamp [in German].

Radicalization of the European political life of the interwar period: Nationalism, Fascism, and Nazism

Sych Oleksandr Maksymovych

PhD of Historical Sciences, Docent,
Professor at the Department of Public
Administration of the Institute of
Humanitarian Preparation and Public
Administration of the Ivano-Frankivsk
National Technical University
of Oil and Gas
Carpathian str., 15,
Ivano-Frankivsk, Ukraine

Recently, nationalism is an important factor in the life of European countries. At the same time, the negative stereotypes about nationalism are hindered carry out objective scientific research. There is identification of nationalism with Fascism and Nazism among these stereotypes. Radicalization of nationalism and the formation of Fascism and Nazism fall into the interwar period of the twentieth century. Thus, the purpose of the article is to study the differences between these ideological and political currents in the interwar period. To achieve this goal, the following methods are used in the article: systemic, structural-functional, comparative analysis. The author has established that the conditions for the radicalization of nationalism and the emergence of Fascism and Nazism were formed by the Versailles system of world order. It is shown that Fascism and Nazism have common features. But they are also distinguish by the central component of their ideological systems – etatism and racism. At the same time, they are both ideological and political trends, different from nationalism. The main ideological category of nationalism is a nation.

Key words: Versailles agreements, interwar period, fascism, national-socialism, nationalism, ideology.